

Tekstproblemer i Euripides' Bacchantinderne

Maribo E. Larsen, Kristoffer

Published in:
Aigis: nordisk tidsskrift for klassiske studier

Publication date:
2018

Document version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):
Maribo E. Larsen, K. (2018). Tekstproblemer i Euripides' Bacchantinderne. *Aigis: nordisk tidsskrift for klassiske studier*, 18(1), 1-26.

Tekstproblemer i Euripides' *Bacchantinderne*¹

af Kristoffer Maribo

1. Indledning

Som det er tilfældet for langt størstedelen af de antikke græske forfattere, er Euripides' værker ikke særlig godt overleveret. De tidligste håndskrifter, vi har, stammer fra omkring det 11. århundrede,² og de indeholder samlet set kun omkring tyve procent af Euripides' oprindelige produktion. Ud af de ca. 92 stykker, Euripides menes at have skrevet i løbet af sin karriere, har vi 19 stykker bevaret under hans navn, herunder tragedien *Rhesos*, som efter stor sandsynlighed ikke er ægte.³

I løbet af det halvandet årtusinde, der gik, fra Euripides skrev sine stykker, til vores tidligste håndskrifter blev skrevet, er kopisterne ved talrige lejligheder kommet til at fejlkopiere ord, at overse ord og vers, der skulle kopieres, og at tilføje ord og vers, som ikke stod i teksten i forvejen. De Euripides-håndskrifter, vi har bevaret, er derfor ganske fyldt med fejl, som det har taget klassiske filologer århundreder at udbedre (og nogle gange forværre). Dette til trods er vi ikke i besiddelse af en Euripides-tekst, som fuldstændig afspejler den tekst, han forfattede i det femte århundredes Athen - og det bliver vi sandsynligvis heller aldrig. Konjekturale løsninger til tekstproblemer i Euripides' stykker bliver derfor stadig foreslået, genoptaget og diskuteret,⁴ og tragedien *Bacchantinderne*, som jeg vil fokusere på i denne artikel, er ingen undtagelse.⁵

-
1. Strukturen og fremgangsmåden i denne artikel er den samme som i Maribo (2017). Jeg takker *Aigis'* læser, professor Jerker Blomqvist, for mange gode kommentarer og rettelser.
 2. Professor Blomqvist gør opmærksom på, at den såkaldte Jerusalem-palimpsest (se fodnote 8) muligvis er fra det niende århundrede.
 3. For en nylig gennemgang og diskussion af forskningen i autenticiteten af *Rhesos* se Fries (2014) 22-47.
 4. Senest Kovacs (2015) om *Aleksandros*-fragmentet, Kostyleva (2015) om første vers af *Medea*, Schwabl (2015) om tre steder i *Hippolytos*, Sampson (2014) om *Orestes* 1246.
 5. Se eks. Diggle (2012) om *Bacch.* 64 og 370, Weaver (2009) om *Bacch.* 64-69, Scullion (2007) om *Bacch.* 3-25, 68-70 og 135-41, Fowler (2006) om *Bacch.* 135-42, Willink (2004) om *Bacch.* 402-33 og, ikke mindst, Kovacs (2003) 111-35, der ligesom Diggle (1994b) 442-89 diskuterer adskillige tekstproblemer i *Bacchantinderne*.

I artiklen vil jeg diskutere et repræsentativt udvalg af de hyppigst forekommende tekstproblemer i Euripides' stykker med udgangspunkt i *Bacchantinderne*. Først vil jeg give et overblik over tekstoverleveringen af Euripides' stykker med særlig fokus på overleveringen af *Bacchantinderne*. Dernæst vil jeg beskrive de tekstkritiske metoder, som jeg vil gøre brug af i mine analyser af tekstproblemerne i stykket. Endelig vil jeg diskutere seks tekstproblemer i *Bacchantinderne*, som jeg finder repræsentative for tekstproblemerne i Euripides' stykker generelt. I fem af disse tilfælde afviger jeg fra læsemåderne i James Diggles Oxford-udgave (1994), som jeg lægger til grund for mine diskussioner. Alle oversættelser fra græsk og latin til dansk er mine egne.

2. Tekstoverleveringen af *Bacchantinderne*

De 19 stykker, vi har bevaret af Euripides, er overleveret i to forskellige grupper, som nedstammer fra to forskellige kilder.⁶ Ti af stykkerne, *Hekuba*, *Orestes*, *Fønikerinderne*, *Hippolytos*, *Medea*, *Andromache*, *Alkestis*, *Rhesos*, *Trojanerinderne* og *Bacchantinderne*, stammer sandsynligvis fra en art skoleudgave af Euripides' stykker, som indeholdt kommentarer i marginerne, og som formentlig blev samlet på et tidspunkt i det andet århundrede e.Kr.⁷ Størstedelen af Euripides-håndskrifterne, herunder de ældste og bedst bevarede,⁸ indeholder udelukkende stykker fra denne gruppe.

Den anden gruppe håndskrifter omfatter de ni resterende stykker, nemlig *Helena*, *Elektra*, *Herakles' Børn*, *Herakles*, *De Bønfaldende*, *Ifigenia i Aulis*, *Ifigenia hos Taurerne*, *Ion* og *Kyklopen*. Fælles for stykkerne i denne gruppe er, at de alle starter med enten E, H, I eller K.⁹ De menes derfor at være resterne af en samlet biblioteksudgave af Euripides' værker, som var ordnet i alfabetisk rækkefølge.¹⁰ På et tidspunkt i tidlig byzantisk tid er dele af denne gruppe formentlig endt i hænderne på en person,

6. Dodds (1960²) li-lii giver en god beskrivelse.

7. Reynolds & Wilson (2013⁴) 53-54, Wilson (1996²) 22.

8. M = *Codex Marcianus gr.* 471 (11. årh.), B = *Codex Parisinus gr.* 2713 (11. årh.), V = *Codex Vaticanus gr.* 909 (ca.1250-80) samt den såkaldte Jerusalem-palimpsest H = *Patriarchike Bibl.* 36 (10./11. årh.).

9. Stykkernes græske titler er: Ἑλένη, Ἡλέκτρα, Ἡρακλείδαι, Ἡρακλῆς, Ἰκέτιδες, Ἰφιγένεια ἢ ἐν Αὐλίδι, Ἰφιγένεια ἢ ἐν Ταύροις, Ἴων og Κύκλωψ.

10. Cf. Dodds (1960²) lii.

som kopierede dem sammen med stykkerne i den første gruppe. Denne kombinerede udgave er delvist bevaret i håndskrifterne L og P fra 1300-tallet.¹¹

Bacchantinderne indtager en særegen position i tekstoverleveringen. Stykket er kun bevaret i håndskrifterne L (indtil vers 755) og P, som er de eneste vidner til den alfabetiske gruppe af stykkerne; men da *Bacchantinderne* starter med B (alternativt Π, hvis den kaldtes Πέυθευς), og de øvrige alfabetiske stykker starter med E, H, I eller K, kan *Bacchantinderne* næppe stamme fra samme kilde, som de alfabetiske stykker stammer fra.¹² Årsagen kan muligvis være, at *Bacchantinderne* har været placeret som det sidste stykke i gruppen af udvalgte stykker, og at det ved en kopists bevidste udeladelse på et tidspunkt ikke er blevet kopieret og derved gået tabt i denne del af håndskriftstraditionen.¹³

Codex Laurentianus 32.2 (L) blev skrevet med minuskelskrift på pergament på et tidspunkt mellem 1300 og 1320 i Thessaloniki.¹⁴ To forskellige kopister rettede efterfølgende i teksten. Den ene kopist, som kendes under tegnet L², rettede i overensstemmelse med et andet håndskrift af de samme stykker, som L indeholder. Den anden hånd, kendt under tegnet I, menes at være af Demetrius Triclinius (fl. 1305-1320 i Thessaloniki).¹⁵ I modsætning til L² er Triclinius' rettelser ikke taget fra et andet håndskrift, men har snarere karakter af en moderne tekstkritikers konjekture.¹⁶ Udover Euripides' stykker indeholder håndskriftet tre tragedier af Aischylos, seks tragedier af Sofokles samt Hesiods *Værker og Dage*. Årsagen til, at håndskriftet stopper ved *Bacch.* 775, lader til at være, at kopisten af den ene eller anden grund simpelthen er stoppet med at afskrive stykket.¹⁷ Håndskriftet var omkring 1348 ejet af biskop Simon

11. L = *Laurentianus* 32.2 (ca. 1300-20); P = *Vaticanus Palatinus* gr. 287 (ca. 1320-25).

12. For yderligere argumenter mod *Bacchantindernes* placering i den alfabetiske gruppe se Dodds (1960²) lii-liiii.

13. Dodds (1960²) lii.

14. Diggle (1994a) 288.

15. Se Reynolds & Wilson (2013⁴) 76-78 samt Wilson (1996²) 249-56 for en vurdering af Demetrius Triclinius' indsats som tekstkritiker.

16. Dodds (1960²) liii-liv. Cf. Wilsons (1996²) 255 bedømmelse af Triclinius' emendationer hos Euripides: "His level of competence has rightly been described as modest. Real ingenuity and deep understanding of the text are not in evidence".

17. Turyn (1957) 236: "It is clear that the incompleteness of *Bacchae* in L is due to the fact that the scribe for some reason stopped transcribing the play and nothing at all indicates that his source was damaged."

Atumanus i Calabrien, hvorfra det senere ankom til sin nuværende placering i den laurentianske samling i Firenze.

Codex Palatinus 287 (P) blev skrevet med minuskelskrift på pergament på et tidspunkt mellem 1320 og 1325.¹⁸ I 1420 blev håndskriftet delt i to, hvorefter den ene del fik plads på Vatikanbiblioteket under navnet *Palatinus gr. 287*, mens den anden del havnede i Firenze under navnet *Laurentianus Conv. Suppr. 172*.¹⁹ Den palatinske del af **P** indeholder 13 stykker af Euripides.²⁰ Ligesom **L** indeholder håndskriftet tre stykker af Aischylos og seks stykker af Sofokles. En senere hånd, kendt under tegnet **p**, har tilføjet en række mindre rettelser i håndskriftet. Denne hånd kan muligvis have tilhørt Marcus Musurus (ca. 1470-1517), der lagde palatinerdelen af **P** til grund for sin udgave af Euripides, som blev publiceret i 1503 af Aldus Manutius (ca. 1449-1515) i Venedig, og som udgør *editio princeps* (den første trykte udgave) af *Bacchantinderne*.²¹ Ligesom **L** lader **p** ikke til at have brugt andre håndskrifter til sine konjekture. Imidlertid var **p** efter alt at dømme en bedre tekstkritiker end **L**, og hans rettelser anses derfor generelt for mere pålidelige, skønt ikke altid rigtige.²² Forholdet mellem **L** og **P** er stadig uafklaret; men den nuværende opfattelse i forskningen er, at **P** sandsynligvis ikke er en direkte kopi af **L**.²³

På et tidspunkt i 1100-tallet samlede en uidentificeret forfatter en *cento* af citater fra forskellige digte til en tekst, der kaldes *Christus Patiens*, og som handler om Kristi lidelseshistorie fra palmesøndag til påskedag.²⁴ Af tekstens citater fra Euripides' *Bacchantinderne* fremgår det, at forfatteren havde en version af stykket, som var mere

18. Diggle (1994a) 288.

19. Turyn (1957) 261: "The identity of material, size, writing, ruling, and layout, shows beyond any doubt that Palat. 287 and Conv. Suppr. 172 belong together."

20. *Andromache, Medea, De Bønfaldende, Rhesos, Ion, Ifigenia hos Taurerne, Ifigenia i Aulis, Hippolytos, Alkestis, Trojanerinderne, Bacchantinderne, Kyklopen, Herakles' Børn (vv. 1-1002)* samt et fragment af *Danaë*. Cf. Turyn (1957) 261.

21. Se Reynolds & Wilson (2013⁴) 156-60 for Aldus Manutius' og Marcus Musurus' bidrag til udgivelsen af klassiske græske og latinske tekster.

22. Dodds (1960²) liv-lv.

23. Cf. Diggle (1994b) 485-89: "P is not a direct copy of L; and it is unlikely that L and P are direct copies of the same model (...) In short, it is impossible, on the evidence available, to explain with certainty the relationship between L and P". Se også Diggle (1994b) 486, som accepterer Barretts (1964) 73 *stemma*.

24. Teksten er bevaret under navn af den græske kirkefader Gregor af Nazianz (ca. 329-390), hvis forfatterskab til teksten forskningen dog pure afviser. For den seneste forskning se Most (2008).

komplet og visse steder nøjagtigere end de versioner, der er bevaret i L og P.²⁵ Teksten i *Christus Patiens* kan visse steder bidrage med bedre læsemåder end L og P,²⁶ og den kan ligeledes kaste lys over den fragmentarisk bevarede slutning af *Bacchantinderne*. Endelig er der bevaret 8 senantikke papyri, som stammer fra andre kilder end håndskrifterne, og som derfor ligeledes er vigtige for tekstetableringen.²⁷ For eksempel udelader *P. Oxy. 2223*, der ellers indeholder *Bacch.* 1070-1136, versene 1091-92, som derfor muligvis kan være interpolationer, mens *P. Berol. 21235* overleverer *Bacch.* 20-24 i samme rækkefølge som LP.²⁸

3. Metodologiske principper inden for tekstkritikken²⁹

Tekstkritikkens grundlæggende udfordring (og charme) er, at den i høj grad er en subjektiv og kreativ aktivitet. Som oftest kan tekstkritikeren ikke bevise, at en fremsat læsemåde er korrekt. Det bedste, vedkommende kan gøre, er at argumentere for, at læsemåden er mere sandsynlig end de bevarede læsemåder i håndskrifterne og de eventuelt tidligere fremsatte læsemåder.³⁰ I sjældne tilfælde kan tekstkritikeren være så heldig, at læsemåden viser sig at være støttet af nye fund af håndskrifter eller papyri. Dette er gennem tiden sket flere gange for tekstkritikere af *Bacchantinderne*, og med den stadige udgivelse af papyri fra Egyptens sand vil det forhåbentlig blive ved med at

25. Dodds (1960²) lvi.

26. Eksempelvis trykker både Wecklein (1903²), Dalmeyda (1908), Murray (1913²), Tovar (1960), Grégorie (1961), Roux (1970), Diggle (1994a), Seaford (1996) og Kovacs (2002a) læsemåderne fra *Chr. Pat.* i *Bacch.* 694 og 1161. Kopff (1982) følger som den eneste håndskrifternes læsemåde i *Bacch.* 694, men følger ellers ligesom de øvrige udgivere *Chr. Pat.* i *Bacch.* 1161.

27. $\Pi^2 = P. Tebt.$ 901 (v. 1); $\Pi^3 = P. Berol.$ 21235 (vv. 17-26); $\Pi^4 = P. Oxy.$ 3718 (vv. 194-225, 230-51, 254-62, 285-90); $\Pi^{5a} = P. Berol.$ 21203 (vv. 198-206, 226-35, 1053-54, 1081-83); $\Pi^{5b} = P. Berol.$ 17059 (vv. 1046-49); $\Pi^6 = P. Antin.$ 24 (vv. 459-71, 496-508); $\Pi^7 = P. Oxy.$ 2223 (vv. 1070-90), 1093-1136; $\Pi^8 = P. Antin.$ 73 (vv. 1154-59, 1183-86); $\Pi^9 = P. Jen. inv.$ 266 (vv. 64-69). $\Pi^1 = P. Oxy.$ 4017 indeholder en del af den senere tilføjede $\acute{\upsilon}\pi\acute{o}\theta\epsilon\sigma\iota\varsigma$; for flere oplysninger se Diggle (1994a) 288.

28. Cf. Scullion (2007) 241 og Dodds (1960²) lvi-lix. Se nærmere om disse læsemåder i afsnit 4.1.

29. Dette kapitel bygger i vid udstrækning på Maribo (2017) 7-10.

30. Cf. Tarrant (2016) 41: "textual critics cannot prove that their choices are correct; the most they can hope to do is lead their readers to believe that those choices are the best available ones."

ske i fremtiden.³¹ Et sådant fund styrker den fremsatte læsemåde - men det gør ikke nødvendigvis læsemåden sand.³²

Der er tre generelle typer af tekstproblemer i Euripides' stykker: (i) håndskriftsvarianter, (ii) passager med behov for konjekture, (iii) vers, der enten er blevet tilføjet, forrykket eller gået tabt.³³ Skønt tekstkritik som nævnt er en udpræget subjektiv aktivitet, kan det ofte være temmelig vanskeligt at vælge mellem to tilsyneladende lige gode læsemåder. Som en nyttig vejledning har Martin West opstillet tre kriterier for evalueringen af håndskriftsvarianter og konjekture:³⁴

§1. Varianten eller konjekturen skal korrespondere med det, forfatteren formentlig har villet sige, såfremt det kan udledes af konteksten.

§2. Varianten eller konjekturen skal være i overensstemmelse med forfatterens, lignende forfatteres og/eller periodens generelle praksis.

§3. Det skal kunne forklares, hvordan den oprindelige læsning er blevet korrumpet til de(n) overleverede læsning(er).

Selvom en variant eller konjektur opfylder disse tre betingelser, er det ikke nødvendigvis sikkert, at varianten eller konjekturen er sand. Tilsvarende vil en sand læsning ikke altid kunne opfylde samtlige betingelser; forskningen strides, for eksempel,

31. Se eks.: 286. διαγε[λᾶς Π4 & Hartung, καταγελᾶς LP; 1157. αἶδα Π8 & Heath (Ἀίδα), αἰδαν P; 1187. τλάμων Π8 & Boethe, τλάμων P.

32. Hverken Wecklein (1903²), Dalmeyda (1908), Murray (1933²), Tovar (1960), Dodds (1960²), Roux (1970), Diggle (1994a), Seaford (1996) eller Kovacs (2002a) foretrækker f.eks. Blaydes' læsemåde, der støttes af Π7: 1083. σεμνοῦ P & *Chr. Pat.*, σεμνόν Π7 & Blaydes. Kopff (1982) er ene om at trykke læsemåden i teksten.

33. Til eksempel kan nævnes, at Kovacs (2002a) i sit meget selektive, men ganske nyttige kritiske apparat nævner (a) 12 håndskriftsvarianter, (b) 180 konjekture og (c) 32 tvivlsomme vers af betydning for tekstetableringen af *Bacchantinderne* (min egen optælling). Tallene for de øvrige stykker er (Kovacs [1998, 1999, 2001², 2002a, 2002b, 2005²], *app. crit.*): *Alc.* (a) 8, (b) 102, (c) 17; *Andr.* (a) 8, (b) 134, (c) 23; *Cycl.* (a) 1, (b) 159, (c) 9; *Elec.* (a) 1, (b) 253, (c) 44; *Hec.* (a) 8, (b) 97, (c) 29; *Hel.* (a) 5, (b) 391, (c) 54; *Her.* (a) 2, (b) 260, (c) 27; *Heracl.* (a) 1, (b) 219, (c) 19; *Hipp.* (a) 3, (b) 112, (c) 18; *IA.* (a) 5, (b) 294, (c) 51; *Ion.* (a) 3, (b) 260, (c) 27; *IT.* (a) 1, (b) 383, (c) 51; *Med.* (a) 31, (b) 108, (c) 25; *Or.* (a) 26, (b) 194, (c) 41; *Phoen.* (a) 43, (b) 193, (c) 73; *Suppl.* (a) 5, (b) 297, (c) 29; *Tro.* (a) 6, (b) 182, (c) 25. Det skal dog bemærkes, at Kovacs (2001²) 39 er meget sparsom med benævnelsen af (a) håndskriftsvarianter: "To cite all the variants and the manuscripts in which they occur would have taken far too much space, and for this information the reader is referred to Diggle's edition. Where the text rests upon the reading of one or more manuscripts, I do not usually mention other variants."

34. West (1973) 48.

betragteligt om værdien af palæografiske argumenter.³⁵ Men hvis en variant eller konjektur er i overensstemmelse med konteksten og med forfatterens generelle praksis, og årsagen til korrumpningen fornuftigt og tydeligt kan forklares, er der en god chance for, at læsemåden kan være korrekt. På samme måde er det ikke altid muligt at tage forfatterens generelle praksis i betragtning, når man behandler en mulig interpolation eller lakune; men hvis forslaget kan gøre rede for §1 og §3, er der en god chance for, at det kan være korrekt.

Når tekstkritikeren skal besvare §3, dvs. forklare, hvordan den foreslåede læsning er blevet korrumpet i håndskrifterne, kan de følgende årsager til korrumpation være til gavn:³⁶

§3a. *Lighed mellem bogstaver*. I majuskel- og minuskelhåndskrifter ser bestemte bogstaver tilstrækkelig ens ud til at sandsynliggøre, at de er blevet forvekslet med hinanden.³⁷

§3b. *Assimilation*. Den almindelige fejl at få et ord til ukorrekt at kongruere med et andet ord i nærheden.

§3c. *Normalisering*. Det er generelt mere sandsynligt, at et usædvanligt ord er blevet erstattet med et mere sædvanligt ord end den anden vej rundt.³⁸

§3d. *Interpolation af egennavne*. En kopist kan for tydeliggørelsens skyld have tilføjet et eller flere navne over eller ved siden af et vers; en senere kopist kan derefter komme for skade at føje disse navne til selve teksten.³⁹

35. Glimrende beskrevet af Conte (2013) 3-5 og Nisbet (1991) 66.

36. Cf. Reynolds & Wilson (2013⁴) 222-35, West (1973) 51-59, Mioni (1973) 99-105.

37. Feks. *Bacch.* 25, hvor LP skriver μέλος, men den rigtige læsemåde sandsynligvis er βέλος, samt *Bacch.* 217, hvor P skriver σώματ', mens L skriver det korrekte δώματ'. Disse bogstaver forveksles let i græske minuskelhåndskrifter. Se Reynolds & Wilson (2013⁴) 224 og Mioni (1973) 100 for andre bogstaveksempler.

38. Cf. det beslægtede udtryk *lectio difficilior potior*, "den vanskeligere læsning er den stærkere".

39. Se Merkelbach (1967) 100: "Die Interpolation von Eigennamen ist einer der häufigsten Fehler-typen. Die Ursache der Entstellung liegt in der 'Tendenz nach Verdeutlichung und Erleichterung', welche für so viele Interpolationen charakteristisch ist."

Ovenstående liste over palæografiske årsager til korrumpning er på ingen måde udtømmende; men det fremmer sandsynligheden af en fremført læsemåde, hvis korruptionen kan forklares med en eller flere af disse årsager eller med tilsvarende simple palæografiske argumenter;⁴⁰ jo mindre udførlig en forklaring er, desto sandsynligere vil den generelt forekomme. I den følgende sektion af artiklen vil jeg referere til de ovennævnte principper og årsager til korrumpning i en parentes, hver gang jeg benytter dem i min argumentation.

Et karakteristisk træk ved teksterne af antikke teaterstykker er de såkaldte skuespiller-interpolationer.⁴¹ I disse tilfælde kan skuespillere enten have ændret vers eller indsat hele vers andetsteds fra. Den slags tekstproblemer er særligt hyppige hos Euripides, som synes at være blevet opført betydeligt oftere end Aischylos og Sofokles.⁴² De aleksandrinske filologer, som på flere punkter kan betragtes som forgængere for den moderne tekstkritiske videnskab, var særdeles opmærksomme på dette problem, hvilket blandt andet har resulteret i, at de flere steder mistænkte vers for at være uægte, som senere forskning har sandsynliggjort ægtheden af.⁴³

4. Tekstproblemer i Euripides' *Bacchantinderne*

Da vi kun har to håndskrifter og otte korte papyri bevaret, er tilsyneladende lige stærke håndskriftsvarianter et forholdsvis begrænset problem i *Bacchantinderne*. Indtil vers 755, hvor håndskriftet L slipper op, har jeg fundet 17 håndskrifts- og papyrusvarianter, der kan have betydning for etableringen af teksten; efter vers 755 har jeg fundet fem

40. Eksempelvis *haplografi* (at skrive én gang, hvad der burde være skrevet to gange) samt *dittografi* (at skrive to gange, hvad der burde være skrevet én gang); cf. Mioni (1973) 101-2.

41. Standardværket er stadig Page (1934), særligt siderne 15-121. Se også Barrett (1964) 46 (om perioden 400-200 f.Kr.): "During this period the plays of Euripides were still regularly acted; and in producing ancient plays for modern audiences the actors did not scruple to adapt them to modern taste. They did not stop at wholesale re-writing (...) it was only to be expected that they should be ready to make minor changes whenever their fancy took them, and our scholia are witness to a good many such changes that are to be laid at their door in Euripides."

42. Conte (2013) 32: "The texts of Euripides were the most exposed to these intrusions, because his plays enjoyed an extraordinary popularity in the fourth century." Se også Reynolds & Wilson (2013⁴) 15, Wilson (1996²) 18-19 og Barrett (1964) 46.

43. Korte eksempler i Reynolds & Wilson (2013⁴) 15-16 og Nünlist (2009) 347-48.

relevante varianter mellem P og papyrusfragmenterne.⁴⁴ Til denne artikel har jeg valgt to steder, hvor en papyrus leverer en anden læsemåde end håndskrifternes. I et enkelt af disse tilfælde afviger jeg fra læsemåden i James Diggles Oxford-udgave (1994).

4.1 Håndskriftsvarianter

1) *Bacch.* 286-87

καὶ διαγελαῖς νιν, ὡς ἐνερράφη Διδὸς
μηρῶ; διδάξω σ' ὡς καλῶς ἔχει τόδε.⁴⁵

Pentheus har netop gjort sin entre på scenen og udtrykt sin forfærdelse over, at Thebens kvinder i hans fravær er styrtet op i bjergene, hvor de har sex med tilfældige mænd under påskud af at dyrke bacchiske riter (*Bacch.* 215-25). Pentheus forklarer, at en fremmed mand er kommet ind i Theben og har lokket kvinderne i fordærv (*Bacch.* 233-41). Den fremmede påstår ifølge Pentheus, at Dionysos er en gud, og at han oprindeligt blev syet ind i Zeus' lår (*Bacch.* 242-43); men i virkeligheden "blev han brændt op af tordenkilefakler sammen med sin mor, fordi hun løj om at have haft samleje med Zeus."⁴⁶ Denne nedværdigende udtalelse om Dionysos' natur og ophav vil spåmanden Teiresias nu gendrive.

44. 23. τασδε Π3, τῆσδε LP; 46. οὐδαμοῦ P, οὐδαμῶς L; 202. καταβάλλει L, καταβάλλη P; 207. εἰ χρῆ LP, ὡς χρῆ Π⁴; 227. στέγαις L, δόμοις P; 236. οἰνωπά τ' L, οἰνωπάς τ' P; 239. χθο[νος Π⁴, στέγης LP; 257. μισθοῦς LP, μ]ισθὸν Π⁴; 278. ἦλθ' P, ἦλθεν L; 286. διαγε[λαῖς Π4, καταγελαῖς LP; 466. αὐτος μ Π⁶, ἡμᾶς LP; 466. εἰ[σεβησ' Π⁶, εὐσεβησ' LP; 506. οὐδ' LP, οὐ]θ' Π⁶; 592-3. ἀλαλάζεται P, ἀλαλάζεται L; 598-99 διοῦ βροντᾶς P, διοῦ βροντῆς L; 605 ἥσθεσθ' P, ἥσθησθ' L; 655. εἶ P, γ εἶ L; 1083. σεμνοῦ P, σεμνον Π⁷; 1085. βοήν P, βρομον Π⁷; 1087. κόρας P, καρα Π⁷; 1157. αἶδα Π⁷, αἶδαν P; 1184. τλάμων Π⁸, τλάμων P. Cf. Seafords (1996) oplistede *apparatus criticus*, som bygger på Diggles (1994a) apparat.

45. *Bacch.* 286-87: "Og du griner af ham, fordi han blev syet ind i Zeus' lår? Jeg skal vise dig, at dette giver mening"

46. *Bacch.* 244-45: ὃς ἐκπυροῦται λαμπάσι κεραννίαις / σὺν μητρὶ, Δίους ὅτι γάμους ἐψεύσατο.

Det udvalgte ord er *διαγελάς*, som bevidnes af papyrusfragmentet *P. Oxy. 3718*, skrevet i det 5. århundrede e.Kr. med majuskelskrift og udgivet i 1986,⁴⁷ mens håndskrifterne **L** og **P** begge overleverer læsemåden *καταγελάς*. Begge ord har betydning af at håne og latterliggøre.⁴⁸ Alle de udgivere, der har haft mulighed for at tage stilling til papyrussen, foretrækker dens læsemåde.⁴⁹ Til støtte for papyrusfragmentets læsemåde *διαγελάς* taler da også, at verbet forekommer to andre steder i *Bacchantinderne* (272 og 322). Begge disse steder er i den selv samme tale, som verbet i 286 findes i (§2); begge steder betyder verbet "at gøre grin med", og i begge tilfælde tager verbet sit direkte objekt i akkusativ (§1). Omvendt tager *καταγελάω* stort set altid sit direkte objekt i genitiv, hvilket er almindeligt for verber sammensat med *κατά*. *DAG* og *LSJ* nævner kun ét andet eksempel på, at *καταγελάω* tager sit direkte objekt i akkusativ, nemlig *Sirach, Ecclesiasticus 7.11* i *Det gamle Testamente*.⁵⁰ Denne tekst ligger dog tidsmæssigt så langt fra den klassiske græske litteratur, at dens sprogbrug efter min mening ikke udgør en tilstrækkelig stærk parallel til Euripides' (§2).

Korrumperingen fra *διαγελάς* til *καταγελάς* i **P** kan muligvis være indtruffet under påvirkning af det foregående *καί*, hvis forkortelser i minuskelskrift ligner forkortelserne til *κατά* til forveksling (§3a).⁵¹ Kopisten kan derfor have haft det foregående *καί* i tankerne, da han øjeblikket efter skulle kopiere *διαγελάς*. Eftersom *διαγελάς* er i bedre overensstemmelse med den græske grammatik og Euripides' generelle praksis (§2), og korrumperingen kan forklares med den tætte lighed mellem forkortelserne af *καί* og *κατά* i den græske minuskelskrift (§3a), er jeg enig med udgiverne i, at *διαγελάς* er den rigtige læsemåde.

47. Papyrussen kan læses på hjemmesiden Oxyrhynchus Online, som administreres af University of Oxford: <http://163.1.169.40/cgi-bin/library?e=q-000-00---0POxy--00-0-0--0prompt-10---4----ded-0-11--1-en-50---20-about-3718-00031-001-0-0utfZz-8-00&a=d&c=POxy&cl=search&d=HASH019add3e40899ce7e79cd670> (Link tilgået 26.5.2017).

48. *DAG s.v. διαγελάω* (s. 482): "to laugh, deride, make a fool of *with acc.*"; *DAG s.v. καταγελάω* (s. 1046): "to mock, jeer at". *LSJ s.v. διαγελάω* (s. 391): "laugh at, mock"; *LSJ s.v. καταγελάω* (s. 886): "laugh, jeer at".

49. Diggle (1994a) 303, Seaford (1996) 82, Kovacs (2002a) 36.

50. *DAG s.v.* (s. 1046), *LSJ s.v.* (s. 886).

51. Se en liste over forkortelser i græsk minuskelskrift hos Mioni (1973) 97-99.

2) *Bacch.* 1084-85

σίγησε δ' αἰθήρ, σίγα δ' ὕλιμος νάπη
φύλλ' εἶχε, θηρῶν δ' οὐκ ἂν ἤκουσας βοήν.⁵²

Budbringeren fortæller, hvordan en stemme, der lignede Dionysos', opfordrede bacchantinderne på Kithairon-bjerget til at straffe Pentheus, der sad højt oppe på en egetræsgren, for at latterliggøre sine og bacchantindernes riter (*Bacch.* 1076-83). Herefter tav hele luften, hele jorden, og selv larmen fra de vilde dyr kunne ikke høres. Det udvalgte ord er *βοήν*, som bevidnes af håndskriftet P. Papyrusfragmentet P. Oxy. 2223, skrevet i det 2. århundrede e.Kr. med majuskelskrift og udgivet i 1948, læser *βρόμον*.⁵³ *βοή* kan i denne passage betyde enten "råb" eller "skrig";⁵⁴ mens *βρόμος* kan betyde "råb" eller "brøl".⁵⁵ Halvdelen af udgiverne, inklusiv de to seneste, følger håndskriftets læsemåde,⁵⁶ mens den anden halvdel foretrækker papyrussens læsemåde.⁵⁷

Til støtte for håndskriftets læsemåde taler, at budbringeren bruger ordet *βοή* blot 46 vers længere henne i samme tale, hvor han beretter om bacchantindernes flæsning af Pentheus (1129-33):

Ἴνῳ δὲ τὰπὶ θάτερ' ἐξηργάζετο
ῥηγνύσα σάρκας, Αὐτουόη τ' ὄχλος τε πᾶς 1130

52. *Bacch.* 1084-85: "og luften tav, og den skovrige bjergdal havde tavse blade, og du ville ikke kunne høre de vilde dyrs skrig."

53. Papyrussen kan ligesom P. Oxy. 3718 læses på hjemmesiden Oxyrhynchus Online: <http://163.1.169.40/cgi-bin/library?e=q-000-00---0POxy--00-0-0--0prompt-10---4-----0-11--1-en-50---20-about-2223-00031-001-0-outfZz-8-00&a=d&c=POxy&cl=search&d=HASH75a6f792d39c7a214f79cf> (Link tilgæet 26.5.2017).

54. *DAG s.v.* (s. 393): 1) "cry (of people)"; 2) "shout, confused cry"; 3) "sound"; 4) "song"; 5) "music"; 6) "language"; 7) "help, assistance". *LSJ s.v.* (s. 320): 1) "loud cry, shout"; 2) "song"; 3) "shout, murmur of a crowd"; 4) "sound of musical instruments"; 5) "cry of birds"; 6) "aid called for, succour".

55. *DAG s.v.* (s. 407): 1) "clamour, rumbling, crackle"; 2) "clip clop"; 3) "roll (of drums)"; 4) "bell (of deer)"; 5) "sound"; 6) "dull noise". *LSJ s.v.* (s. 330): 1) "any loud noise"; 2) "roaring of thunder (...) of a storm (...) of the drum (...) of horses"; 3) "rage, fury".

56. Grégoire (1961) 286, Diggle (1994a) 337, Kovacs (2002a) 118. Seaford (1996) 124 trykker *βοήν* i sin tekst, men nævner i sin kommentar (1996) 236 *βρόμον* som en muligvis bedre læsemåde.

57. Dodds (1960²) 214, Tovar (1960) 75, Roux (1970) 191, Kopff (1982) 42.

ἐπεῖχε βακχῶν· ἦν δὲ πᾶσ' ὁμοῦ βοή,
ὁ μὲν στενάζων ὅσον ἐτύγγαν' ἐμπνέων,
αἱ δ' ὠλόλυζον.⁵⁸

I dette vers er der ingen anden håndskriftsvariant til læsemåden, skønt *P. Oxy. 2223* ligeledes indeholder denne del af stykket. Euripides benytter *βοή* 22 gange i sine bevarede tragedier,⁵⁹ mens han kun bruger *βρόμος* et enkelt sted (§2).⁶⁰ Ingen af disse steder bruger Euripides dog ordene om skrig fra vilde dyr; derimod bruger Euripides ofte *βοή* om skrig fra mennesker, hvilket også synes at være tilfældet i *Bacch.* 1131 (§1).⁶¹

E.R. Dodds, som var den første udgiver med adgang til papyrussen, mener, at papyrussens læsemåde er mere specifik end håndskrifternes (§1), og at den som *lectio difficilior* muligvis kan være blevet korrumpet af, at *βοήν* er blevet skrevet som en forklarende note over ordet på et tidspunkt (§3c).⁶² Dette argumenterer Roux og Seaford ligeledes for i deres kommentarer.⁶³ Af de to læsemåder er *βρόμος* klart den usædvanligste. *βρόμος* og dets afledte former forekommer 326 gange i *TLG*, mens *βοή* og dets afledte former forekommer 2285 gange bare i singularis (§2). Roux drager i sin kommentar en interessant parallel til den *Homeriske Hymne* 26 (til Dionysos), vv. 9-10:⁶⁴

58. *Bacch.* 1129-33: "og Ino ødelagde den anden side ved at sønderrive kødet, mens Autonoe og hele flokken af bacchantinder gik til angreb. Overalt var der fyldt med skrig, og Pentheus stønnede med alt den luft, han kunne ånde, og kvinderne skreg deres rituelle skrig."

59. *Med.* 201; *Heraclid.* 73, 128, 656; *Hipp.* 603, 790; *Androm.* 821; *Hec.* 661; *Suppl.* 701, 721; *Elec.* 747, 756; *Tro.* 999; *IT.* 1307, 1386; *Hel.* 1576; *Or.* 1314, 1325, 1331, 1530; *Bacch.* 1131; *IA.* 1346.

60. *Hipp.* 1201-02: ἔνθεν τις ἦχῶ χθόνιος, ὡς βροντῆ Διός / βαρὺν βρόμον μεθήκε, φρικώδη κλύειν; "Derfra udsendte en lyd fra jorden, ligesom Zeus' torden, et tungt brøl, frygtindgydende at høre."

61. Det eneste sted, jeg ved en *TLG*-søgning har kunnet finde i den bevarede græske litteratur, hvor *βοή* bruges i forbindelse med vilde dyr, er hos Flavius Josephus (*Ant. Jud.* 7.317.1-2): τοῦ δὲ θηρὸς ἀκούσας ὁ Ναβαῖος, ᾧδευε γὰρ τότε, καὶ πρὸς τὴν βοήν ἐλθών; "Da Nabaios hørte det vilde dyr, for han var ude at gå, og han gik hen mod skriget".

62. Dodds (1960²) 214: "For *βοήν* the papyrus has the more specific word *βρόμον*, which is likely to be right: it is used of stags belling (*Alc. fr.* 97) and horses neighing (*Aesch. Sept.* 476), and the adj. *ἐρίβρομος* of lions (*Pind. Ol.* 11.21); *βοήν* would be a natural gloss. Cf. 151, where on *ἐπιβρέμει* L has the gloss *ἐπιλέγει, ἦχεῖ*: schol. *Phoen.* 113 *βρέμων· ἦχῶν*; Zonaras *βρόμος· ... ποια φωνή*."

63. Seaford (1996) 236; Roux (1970) 576: "*βοήν* (P) était sans doute une glose à *βρόμον* (*Oxyr. Pap.* 2223), meilleur pour désigner les cris des animaux."

64. Roux (1970) 576.

Alle moderne udgivere af de *Homeriske Hymner* er enige om, at den rette læsemåde her er *βρόμος*, og de nævner ingen andre varianter eller konjekture. ⁶⁶ I denne sammenhæng er det dog skoven, der associeres med brølet, og ikke dens vilde dyr som i *Bacchantinderne*. Meningen er dog nok den samme, da skovens vilde dyr formentlig bidrager til brølet (§1). I første vers af hymnen kaldes Dionysos *ἐρίβρομος*, “højt brølende”, som er et jævnlige forekommende tilnavn til guden i det femte århundredes og senere græske digtning (§2). ⁶⁷ Endnu hyppigere er det beslægtede tilnavn *βρόμιος*, “brøleren”, som Euripides flere steder i *Bacchantinderne* bruger om Dionysos (§2). ⁶⁸ Disse paralleller kunne tyde på, at Euripides valgte at skrive det usædvanlige ord *βρόμος* i stedet for det langt mere almindelige ord *βοήν*, som gennem normalisering (§3c) har erstattet det i håndskrifterne.

Eftersom *βρόμος* oftere bruges om brølet fra vilde dyr end *βοή*, som snarere bruges om skriget fra mennesker (§1), at Dionysos jævnlige beskrives som *ἐρίβρομος* og *βρόμιος* (§2), og at korrumperingen palæografisk kan forklares med, at *βοήν* er blevet tilføjet som forklarende note til det usædvanligere ord *βρόμον* (§3c), er jeg enig med halvdelen af udgiverne i, at Euripides oprindeligt skrev *βρόμος*.

4.2 Konjekture

Som følge af de få og relativt sene håndskrifter til *Bacchantinderne* er passager, der har behov for konjekturale løsninger, klart det hyppigste tekstproblem i stykket, ⁶⁹ og der bliver stadig foreslået adskillige nye konjekture. James Diggle foreslog således ni nye

65. *HH* 26.9-10: “og nymferne fulgte efter, mens han ledte an; og et brøl greb fat i den umådelige skov.”

66. Allen, Halliday & Sikes (1936²) 86, Humbert (1976) 176 [*upagineret*], West (2003) 206.

67. Af de 20 gange, ordet forekommer i singularis hos klassiske forfattere i *TLG*, bruges det i 8 tilfælde som tilnavn til Dionysos: Panyassis *fr.* 13.2, 17.2, *HH.* 7.56, *HH* 26.1, Anakreon *fr.* 20.1, *Orph. Hymn.* 30.1, 45.4, 48.2.

68. Eur. *Bacch.* 115, 141, 592, 629, 790, 976, 1250. Se også Eur. *Cycl.* 63, *Ion* 216, *Phoen.* 1751 samt Aesch. *Eum.* 24.

69. Se f.eks. Seafords (1996) 57-63 forholdsvis selektive apparat, der nævner 33 tilfælde af håndskriftsvarianter, godt 190 konjekture og 30 ord eller vers, der enten er foreslået slettet eller tilføjet.

konjekture i sin Oxford-udgave (1994) af *Bacchantinderne*,⁷⁰ mens David Kovacs i sin Loeb-udgave (2002) har foreslået fire nye konjekture.⁷¹ Til denne artikel har jeg valgt at diskutere to konjekture. I begge tilfælde afviger jeg fra læsemåden hos Diggle (1994).

3) *Bacch.* 20-25

ἐς τήνδε πρώτην ἦλθον Ἑλλήνων πόλιν, 20
τὰκεῖ χορεύσας καὶ καταστήσας ἐμὰς
τελετάς, ἵν' εἶην ἐμφανῆς δαίμων βροτοῖς.
πρώτας δὲ Θήβας τάσδε γῆς Ἑλληνίδος
ἀνωλόλυξα, νεβρίδ' ἐξάψας χροὸς
θύρσων τε δοῦς ἐς χεῖρα, κίσσινον βέλος.⁷² 25

Dionysos har netop fortalt, hvordan han med sine bacchantinder er kommet til Theben fra Lydien, Frygien, Persien og Lilleasien (*Bacch.* 12-19). Det udvalgte ord er τὰκεῖ (*Bacch.* 21), "sagerne derovre", som Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff foreslog i 1879 i et forsøg på at undgå tautologi mellem vers 20 og 23-24.⁷³ Håndskrifterne overleverer ordet κάκεῖ, "også derovre". Konjekturen τὰκεῖ er en sammentrækning af artiklen τὰ og adverbiet ἐκεῖ, mens κάκεῖ er en sammentrækning af konjunktionen καὶ og adver-

70. I teksten: 406. τὰν Diggle, θ' ἄν LP, τ' ἐνθ' Schoene; 615. χείρας Diggle, χεῖρα LP, χεῖρε Nauck; 805. ἐς ἐμέ Diggle, εἴς με P; 860 μέρει Diggle, τέλει P; 954 <ὐπ'> Diggle; 1133. ἀλόλυξον Diggle, ἡλάλαζον P. I *app. crit.*: 36. ἦσαν LP, εἰσω Diggle; 742. ὑπ' LP, ἐπ' Diggle; 998 περὶ βάκχι' ὄργια ματρὸς τε σᾶς P; περὶ <σέ>, Βάκχι', ὄργια τε σᾶς ματρὸς.

71. Alle fire i teksten: 305. τε Kovacs, δὲ LP; 1002. ἀόκνως Kovacs, ἀπροφάσιστος P; 1071. ὄρθου μεθειὲς Kovacs, ὄρθον μεθείει P; 1244. οὐχ Kovacs, οὐδ' P.

72. *Bacch.* 20-22: "dette var den første græske by, jeg kom til, efter jeg derovre havde fået tingene til at danse og etableret mine mysterier for at kunne fremstå som en tydelig guddom for de dødelige. Som den første by i det græske land fik jeg Theben til at skribe mine kultskrig, da jeg fæstnede et hjortekalvskind til huden og gav byen en thyrsos-stav i hånden, dette vedbendsklædte kastevåben."

73. Wilamowitz-Moellendorff (1879) 179: "Num sit in Baccharum prologo qui criticos cultros effugerit versiculus ignoro: Euripidem nullum non scripsisse scio quoniam una litterula mutata (τὰκεῖ facio ex κάκεῖ) luxatae periodo quae a v. 13 ad v. 22 porrigitur ordinem suum restituere possum. ita enim oratio procedit nunc a ταυτολογίας crimine liberata"; "Jeg gad vide, om der i prologen til *Bacchantinderne* er et lille vers, som har undgået de kritiske knive: for jeg ved, at Euripides har skrevet det, eftersom jeg med en ændring af et lille bogstav (jeg læser τὰκεῖ i stedet for κάκεῖ) kan genskabe orden i en forvredet periode, som strækker sig fra vers 13 til vers 22. For på denne måde skrider talen frem uden at gøre sig skyldig i tautologi."

biet ἐκέει. Den ene halvdel af udgiverne, hvortil de seneste hører, følger Wilamowitz' konjektur,⁷⁴ mens den anden halvdel følger håndskrifternes læsemåde.⁷⁵

James Diggle skriver uden megen argumentation, at “κάκει must be replaced by Wilamowitz's τάκει”, hvortil han nævner fire paralleller hos Euripides: *Andromache* 737, *Ifigenia hos Taurerne* 542, *Ion* 645 og *Ifigenia i Aulis* 672. De to sidste steder, Euripides bruger ordet, er *De Bønfaldende* 686 og *Orestes* 528 (§2). Alle disse steder fungerer τάκει både som adverbium og som direkte objekt i betydningen “sagerne derovre”. Euripides bruger håndskrifternes læsemåde κάκει ni steder i sine bevarede stykker (§2).⁷⁶ Her fungerer ordet som et adverbium i betydningen “også derovre” eller “selv derovre”. Verbet χορεύω, som kommer umiddelbart efter ordet i vers 21, kan både have den intransitive betydning “at danse en kordans”,⁷⁷ hvortil κάκει vil passe, og den kausative betydning “at få nogen til at danse”,⁷⁸ hvortil τάκει vil passe (§1, §2). *LSJ* og *DAG* nævner flest eksempler på den intransitive betydning (§2).

Richard Seaford og David Kovacs trykker begge Wilamowitz' konjektur og fortolker følgelig begge χορεύσας i den kausative betydning. Dette medfører, at Seaford oversætter τὰ med “them”, mens Kovacs oversætter artiklen med “everything”.⁷⁹ Begge disse oversættelser strækker efter min mening betydningen af τὰ (“tingene”, “forholdene”, “sagerne”) for langt (§1).⁸⁰ Noget lignende er Scott Scullion inde på, når han skriver, at Kovacs' oversættelse (og dermed også Seafords) “camouflages the strange Greek in an English idiom to which it does not correspond.”⁸¹ Oversættelsen af versene vil løbe naturligere, hvis man følger håndskrifternes κάκει, hvorved passagen vil lyde (§1):

ἐς τήνδε πρώτην ἦλθον Ἑλλήνων πόλις, 20

74. Murray (1913²) [*upagineret*], Tovar (1960) 33, Diggle (1994a) 292, Seaford (1996) 68, Kovacs (2002a) 14.

75. Wecklein (1903²) 22, Dalmeyda (1908) 31, Grégoire (1961) 243, Roux (1970) 113, Kopff (1982) 4.

76. Eur. *Alc.* 744, *Heraclid.* 594, *Andr.* 244, *Elec.* 8, *Ion* 384, *Hel.* 1422, *Phoen.* 733, 854, *IA.* 1172.

77. *LSJ s.v.* I (s. 1998), *DAG s.v.* 1a (s. 2368).

78. *LSJ s.v.* III (s. 1998), *DAG s.v.* 1d (s. 2368).

79. Seaford (1996) 69: “after having there (in Asia) set them dancing”: Kovacs (2002a) 15: “having set everything in Asia a-dancing”.

80. Således også Scullion (2007) 242: “The τὰ in this locution always has the sense of ‘matters/events/affairs’”.

81. Scullion (2007) 243.

κάκει χορεύσας καὶ καταστήσας ἐμὰς
τελετάς, ἵν' εἶην ἐμφανῆς δαίμων βροτοῖς.⁸²

For at løse den tautologi, som Wilamowitz rigtigt konstaterede i passagen, men som han efter min mening knapt så rigtigt prøvede at løse med sin konjektur *τάκει*, foreslår Scullion at følge Bernhardt (1857) og Bock (1871)⁸³ i at slette vers 20 som en sandsynlig interpolation, der er tilføjet af syntaktiske hensyn til verbet i vers 16, og som “interrupts the flow of description of what happened in Asia, and is both verbally similar to and tautologous of 23-4.”⁸⁴ Jeg er dog ikke enig med Scullion og Wilamowitz i, at tautologien i denne passage nødvendigvis er problematisk. Der er to hovedtemaer i stykkets prolog: 1) at Dionysos er en gud, og 2) at Dionysos stammer fra Theben. Disse temaer italesættes adskillige gange i prologen,⁸⁵ og de understreges begge med tautologiske vendinger (*Bacch.* 21-24 og 53-54). Snarere end at være skuespillerinterpolationer kan disse tautologier tjene til at understrege Dionysos' brændende behov efter at bevise for sine thebanske landsmænd, at han vitterlig er en gud, hvorved han kan hævne den uret, der blev hans moder Semele til del (*Bacch.* 6-12 og 41-42).

Eftersom *κάκει* passer bedre ind i sammenhængen end *τάκει* (§1), og *κάκει* korreponderer bedre med den øvrige brug i den græske litteratur end *τάκει* (§2), mener jeg, at Diggle og resten af de seneste tekststudgivere gør fejl i at vrage håndskrifternes læsemåde til fordel for Wilamowitz' konjektur.

82. *Bacch.* 20-22: “Dette var den første græske by, jeg kom til, efter jeg også derovre havde opført mine kordanse og etableret mine mysterier for at kunne fremstå som en tydelig guddom for de dødelige”. Cf. Scullion (2007) 246: “Dionysus has established his ecstatic rites and manifested his divinity *even* in barbarian and Helleno-barbarian lands, with the implication that his doing so among his fellow Greeks is natural and inevitable. This sets up the culminating effect of the specification of Thebes against a general Greek background in 23.”

83. Desværre har hverken Bernhardt (1857) eller Bock (1871) været tilgængelig for mig.

84. Scullion (2007) 243. Scullion (2007) 247 vurderer, at interpolationen er opstået som følge af verbet i vers 16 (§3b), hvor han med Strabon læser *ἐπήλθον*, men hvor håndskrifterne overleverer *ἐπελθών*: “The interpolation of 20 can readily be explained. The participles *χορεύσας* and *καταστήσας* in 21 are antecedent to *ἐπήλθον* in the present-perfective sense or, perhaps, ‘coincident’ with *ἐπήλθον* (...) but a reader failing to register either usage would take them as antecedent to *ἐπήλθον* in past sense (...) and so find them strange. Hence some enterprising person (...) composed a line, doubtless inspired by verse 23, containing an event to which *χορεύσας* and *καταστήσας* could be antecedent. The interpolation of 20 would require and so account for the alteration of *ἐπήλθον* to *ἐπελθών* in 16.”

85. Cf. *Bacch.* 1-3, 4-5, 26-31, 42, 47-48, 53-54.

4) *Bacch.* 859-61

γνώσεται δὲ τὸν Διὸς

Διόνυσον, ὡς πέφυκεν ἐν μέρει θεὸς 860

δεινότατος, ἀνθρώποισι δ' ἡπιώτατος.⁸⁶

Pentheus er blevet lokket af Dionysos til at klæde sig ud som en bacchantinde for at kunne tage op på Kithairon-bjerget og opleve bacchantindernes riter ved selvsyn (*Bacch.* 810-46). Guden fortæller nu sine tilhængere, at Pentheus vil blive dræbt, når han er kommet op til bacchantinderne (*Bacch.* 847-48). De udvalgte ord er ἐν μέρει (*Bacch.* 860), “til dels”, som James Diggle selv har foreslået i sin tekststudgave.⁸⁷ Størstedelen af udgiverne foretrækker læsemåden ἐν τέλει, som nogle oversætter med “i autoritet” og andre med “i indvielse”, fra håndskriftet P,⁸⁸ mens et mindretal trykker H. Hirzels konjektur ἐντελής, “fuldkommen”.⁸⁹

Richard Seaford argumenterer i sin kommentar for, at håndskriftets læsemåde ἐν τέλει er korrekt. Seaford mener, at τέλος “refers to mystic initiation, as it does at *Hipp.* 25, Aesch. *fr.* 387, Soph. *OC* 1050, *fr.* 837, Pl. *Rep.* 560e”, og han drager en parallel til den orfiske Derveni-papyrus, hvor “ἀνθρώ[ποις] means in effect the uninitiated” (§2).⁹⁰ Seaford oversætter følgelig passagen med: “and he will recognise Dionysos the son of Zeus, that he was born to be a god in initiation ritual most terrible, but to humankind most gentle,” idet han dog noterer, at ἐν τέλει også kan betyde “i autoritet”.⁹¹

86. *Bacch.* 859-61: “Han vil vide om Zeus’ søn Dionysos, at han til dels er den frygteligste gud, men også den venligste gud for menneskene.”

87. Diggle (1994a) 327. En udførlig argumentation findes hos Diggle (1994b) 468-70.

88. Murray (1913²) [*upagineret*], Dalmeyda (1908) 102, Tovar (1960) 66, Grégoire (1961) 276, Roux (1970) 173, Seaford (1996) 112, 217.

89. Kopff (1982) 34, Kovacs (2002a) 94. Desværre nævner ingen af de udgaver eller kommentarer, jeg har haft adgang til, hvor og hvornår Hirzel publicerede sin konjektur. Jeg har derfor ikke haft mulighed for at læse hans eventuelle argumentation.

90. Seaford (1996) 217.

91. Seaford (1996) 113: “there may also be a riddling ambiguity here with ἐν τέλει meaning ‘in authority’, with the deeper sense obvious only to the initiated”.

E.R. Dodds vurderer, at betydningen "i autoritet" formentlig er den sandsynligste, "since τέλος is regularly used of divine authority" (§2),⁹² skønt han anerkender Hirzels læsemåde som den bedste og simpleste af de foreslåede konjekture (§3).⁹³ David Kovacs anser derimod ikke Dionysus for "εἰς τῶν ἐν τέλει, one of those in authority"⁹⁴ (§1). Diggles konjektur giver ifølge Kovacs god mening, men han mener ligesom Dodds, at Hirzels konjektur ἐντελής er palæografisk enklere og derved at foretække (§3). Kovacs oversætter i sin Loeb-udgave passagen med: "He will learn that Dionysus is in the full sense a god, a god most dreadful to mortals - but also most gentle!"⁹⁵

James Diggle trykker sin egen konjektur ἐν μέρει og oversætter passagen med: "He will learn that Dionysos is by turns a most awesome and a most gentle god to mortals."⁹⁶ Diggle tænker, at μέρος på et tidspunkt kan være blevet korrumpet til μέλος ligesom i den *Homeriske Hymne til Hermes* 419 og 501, da ρ og λ ligner hinanden fonetisk (§3a);⁹⁷ derefter er με- blevet korrumpet til τε- under påvirkning fra det følgende θεός. Diggles konjektur "til dels" udtrykkes dog efter min mening tilstrækkeligt i konjunktionen δὲ i det følgende vers (§1).

Det er gennem hele stykket magtpåliggende for Dionysos at understrege, at han er en gud, da hans familie i Theben konsekvent benægter det (26-31, 242-45); allerede i stykkets første 25 vers understreger Dionysos sin guddommelige status tre gange (1-3, 4, 23). Derfor mener jeg, at det giver god mening, at Dionysos med Hirzels konjektur i denne passage siger, at hans fætter Pentheus snart vil finde ud af, hvor fuldstændig (ἐντελής) en gud han er (§1). Korruptionen fra ἐντελής til ἐν τέλει kan være indtruffet ved, at en kopist a) har forstået første del af ordet som en præposition fremfor et præfiks og b) har skrevet endelsen -ής med den almindelige forkortelse s, der af en senere kopist kan være blevet læst som ss, dvs. forkortelsen for endelsen -εις (§3a).⁹⁸

92. Udtrykket bruges også om politiske myndigheder på jorden; jfr. *LSJ* s.v. 3 (s. 1773): "οἱ ἐν τ. men in office, magistrates" og *DAG* s.v. 2A (s. 2098): "οἱ ἐν τέλει ἐόντες those in power, the dignitaries, the magistrates".

93. Dodds (1960²) 182.

94. Kovacs (2003) 130.

95. Kovacs (2002a) 203.

96. Diggle (1994b) 468.

97. Diggle (1994b) 469: "Confusion of λ and ρ is common and proceeds from phonetic similarity."

98. Se forkortelserne hos Minoni (1973) 97.

Sigmaet kan efterfølgende være blevet fjernet af en kopist, som ønskede at få *τελεις* til at passe med præpositionen *ἐν* (§3b).

Eftersom Hirzels konjektur giver bedst mening i sammenhængen (§1) og er den konjektur, der kræver den simpleste palæografiske forklaring (§3), mener jeg ligesom Kopff og Kovacs, men i modsætning til Diggle, at den korrekte læsemåde er *ἐντελής*.

4.3 Interpolationer

Den sidste gruppe tekstproblemer i *Bacchantinderne* er ord og vers, som ikke oprindeligt var del af stykket. Disse ord og vers kan både være blevet tilføjet af skuespillere i perioden efter Euripides' død, sådan som vi så i afsnit 3; men de kan også være blevet indsat af senere kopister, som har vurderet, at det håndskrift, de har kopieret, har haft lakuner, hvilket vi så et eksempel på under punkt 4.2. Til denne artikel har jeg valgt to passager, som muligvis indeholder interpolerede vers. I begge tilfælde afviger jeg fra læsemåderne hos Diggle (1994).

5) *Bacch.* 228-32

ὄσαι δ' ἀπεισιν, ἐξ ὄρους θηράσομαι,
 [Ἴνώ τ' Ἀγανὴν θ', ἢ μ' ἔτικτ' Ἐχίονι,
 Ἀκταίουός τε μητέρ', Αὐτονόην λέγω,] 230
 καί σφας σιδηραῖς ἀρμόσας ἐν ἄρκυσιν
 παύσω κακούργου τῆσδε βακχείας τάχα.⁹⁹

Pentheus er kommet ind på scenen og har fortalt, hvordan han har fængslet alle de bacchantinder, han har kunnet fange; resten vil han jagne, indtil han også fanger dem (*Bacch.* 226-27). De udvalgte vers er 229-30, hvor Pentheus specificerer, hvilke kvinder han taler om. Versene er overleveret af håndskrifterne og papyrussen *P. Berol.* 21203

99. *Bacch.* 229-30: "De, som er fraværende, vil jeg jage ned fra bjerget, [Ino og Agave, som fødte mig til Echion, og Aktaions moder, Autonoe mener jeg], og når jeg har lagt dem i jernet, vil jeg hurtigt sætte en stopper for denne forbryderiske Bacchos-dyrkelse."

fra det sjette århundrede. Størstedelen af udgiverne, herunder de seneste fire, fjerner versene,¹⁰⁰ mens de øvrige bevarer versene.¹⁰¹

Da Pentheus lige har sagt, at han har fængslet de fleste af de kvinder, der er styrtet fra Theben op i bjergene, og at han vil jage de kvinder, der måtte være tilbage, har Pentheus ifølge Richard Seaford “no interest in suddenly seeming to confine his repression to three of them”¹⁰² (§1). Derudover virker formen Ἀκταίωνος, som er nødvendig af metriske årsager, mistænkelig, da navnet andetsteds i stykket staves Ἀκταίωνος (337), Ἀκταίων’ (1227) og Ἀκταίωνα (1291) (§2). Seaford konkluderer, at der sikkert har været tale om en interpolation af egennavne (§3d). Samme slags fejl har ifølge flere udgivere fundet sted i vers 182.¹⁰³

Dodds medgiver, at interpolationen er mulig, men ikke sikker. Han forsvarer stavemåden Ἀκταίωνος med henvisning til Kallimachos’ Ἀκταίωνα (*Hymn.* 5.109), Ovids *Actaeona* (*Met.* 3.243) med kort *o* og den byzantinske grammatiker Georg Choïroboskos (*Gram. Gr.* 4.1.273) (*fl.* 9. årh.), som henviser til netop dette sted hos Euripides og skriver, at formen Ἀκταίωνος bruges *metri gratia*, “når versemålet kræver det”.¹⁰⁴ Dodds skriver videre, at Pentheus “feeds his rage on the thought that the women of his own family are among the culprit”, og at benævnelsen af Pentheus’ fætter Aktaion, som blev grufuldt straffet af Artemis, “prepares for the parallel which Cadmus draws (337ff.) between Pentheus’ impiety and his”:¹⁰⁵

ὄρᾱς τὸν Ἀκταίωνος ἄθλιον μόνον,
ὄν ὠμόσιτοι σκύλακες ἄς ἐθρέψατο
διεσπάσαντο, κρείσσον’ ἐν κυναγίαις

100. Dalmeyda (1908) 46, Murray (1913²) [*upagineret*], Kopff (1982) 11, Diggle (1994a) 301, Seaford (1996) 80, Kovacs (2002a) 32.

101. Wecklein (1903²) 34, Tovar (1960) 41, Grégoire (1961) 251, Roux (1970) 127.

102. Seaford (1996) 172.

103. Wecklein (1903²) 32, Dalmeyda (1908) 42, Murray (1913²) [*upagineret*], Diggle (1994a) 299, Seaford (1996) 76, Kovacs (2002a) 26 markerer verset som uægte. Tovar (1960) 39, Grégoire (1961) 249, Roux (1970) 123 og Kopff (1982) 10 anser verset for at være ægte.

104. Dodds (1960²) 98.

105. Dodds (1960²) 98.

Jeanne Roux mener ligesom Dodds, at versene formentlig er ægte: “il est naturel que Penthée soit particulièrement irrité par la fugue des femmes de sa famille.”¹⁰⁷ Jeg er enig med Dodds og Roux i, at de explicitte henvisninger til kvinderne fra Pentheus’ familie tjener til at vise dybden af Pentheus’ frustration over den fremmede kultdyrkelse, der pludselig har vundet indpas i Theben (§1). Selvom Euripides staver Aktaion med langt *o* andetsteds i *Bacchantinderne* (337, 1227, 1291), viser Kallimachos’ Ἀκταίονα (*Hymn.* 5.109), at navnet kan staves med kort *o*, når versemålet kræver det (§2). Jeg mener derfor i lighed med Dodds, Tovar og Roux, men i modsætning til Diggle, at versene 229-30 er ægte.

6) *Bacch.* 1090-94

ἦξαν πελείας ὠκύτητ' οὐχ ἦσσονες 1090
 [ποδῶν ἔχουσαι συντόνοις δρομήμασι
 μήτηρ Ἄγαυή σύγγοιοί θ' ὁμόσποροι]
 πᾶσαι τε βάκχαι, διὰ δὲ χειμάρρου νάπης
 ἀγμῶν τ' ἐπήδων θεοῦ πνοαῖσιν ἐμμανεῖς.¹⁰⁸

Budbringeren fortæller, hvordan bacchantinderne på Dionysos’ ordre styrtede til angreb på Pentheus, der sad højt oppe på en egetræsgren for at lure på kvindernes saftige Bacchos-riter. De udvalgte vers er 1092-93, som håndskriftet **P** overleverer, men som ikke bevidnes af papyrusfragmentet *P. Oxy.* 2223, skrevet i det 2. århundrede e.Kr. med majuskelskrift og udgivet i 1948. Det er det samme papyrusfragment, der overleverer læsemåden βρόμον i vers 1085, som blev diskuteret under punkt 4.1. Inden udgi-

106. *Bacch.* 337-340: “Du ser Aktaions sørgelige skæbne, ham som de kødædende hunde, han havde opdrættet, flænsede i stykker, fordi han rundt om i engene pralede med, at han var bedre end Artemis til jagt.”

107. Roux (1970) 324.

108. *Bacch.* 1090-94: “De ilede frem, ikke langsommere end en due [med intenst løbende fødder, hans moder Agave og de sammensåede slægtninge] og alle bacchantinderne, og de sprang gennem skovdalen, der strømmer med smeltevand, og henover stejle klipper, fuldstændig besatte af gudens ånde.”

velsen af papyrussen anså flere tekstudgivere vers 1091 for at være uægte.¹⁰⁹ Efter udgivelsen af payrussen har flertallet af udgiverne og kommentatorerne ligeledes anset vers 1092 for at være uægte.¹¹⁰

Der er altså forholdsvis bred enighed blandt tekstkritikerne om, at vers 1091 er uægte. Noget af det vanskelige ved dette vers er at få ἔχουσαι (1091), “havende”, til at give mening i sammenhængen, da ὠκύτητ’ (1090), “hurtighed”, formentlig er en adverbial akkusativ (§1). Dodds mener, at vers 1091 “may have been patched up from a note ἔχουσαι made by a reader unfamiliar with the ‘accus. of respect’ (which died out early), plus an expansion of 872 συντείνῃ δράμημα”¹¹¹ (§3). Seaford supplerer, at vers 1091 blot tilføjer ganske lidt til betydningen af vers 1090 (§1).¹¹² Selv hvis man bruger Hartungs konjektur τρέχουσαι, “løbende”, vil vers 1091 ikke bidrage med nyt til sammenhængen.¹¹³ Roux er enig i, at vers 1091 er “inutile au sense et grammaticalement incorrect”; men samtidig forsvarer hun vers 1092, som, hun mener, understreger Pentheus’ slægtninges ledende rolle i mordet på ham: “En toutes circonstances, les bacchantes restent disciplinées: chefs de thiasés, les filles de Cadmos seront également les premières à donner le signal du meurtre (1125-1130).”¹¹⁴

Jeg mener, at Roux har en god pointe i, at Euripides igen understreger deltagelsen af Pentheus’ slægtninge i de bacchiske riter, ligesom han efter min mening gjorde i vers 229-30 (§1). Det er netop moderen Agaves mord på Pentheus, som markerer tragediens klimaks og pinefulde afslutning (1202-1392). Til gengæld er jeg ligesom Roux enig med Dodds og Seaford i, at den ukorrekte grammatik (§2) og det manglende bidrag til konteksten (§1) i vers 1091 indikerer, at verset er en interpolation, som oprindeligt blev skrevet som en note til vers 1090 i marginen (§3). Jeg mener derfor med Roux, at

109. Wecklein (1903²) 82, Dalmeyda (1908) 123. Murray (1913²) [*upagineret*] markerer dog versene som ægte i sin udgave.

110. Dodds (1960²) lvii, 214, Kopff (1982) 42, Diggle (1994a) 337, Seaford (1996) 124-26, 236, Kovacs (2002a) 118. Tovar (1960) 76 og Grégoire (1961) 286) anser begge vers for ægte, mens Roux (1970) 191 markerer vers 1091 som uægte.

111. Dodds (1960²) 214.

112. Seaford (1996) 236.

113. Cf. Dodds (1960²) 214: “Hartung’s τρέχουσαι makes sense at the cost of some over-fullness of expression”.

114. Roux (1970) 577.

Diggle (1994) i sin udgave gør ret i at markere vers 1091 som en interpolation, men at han burde have anset vers 1092 for ægte.

5. Afsluttende bemærkninger

Jeg håber, at jeg med denne artikel har haft held til at præsentere læseren for nogle af de hyppigst forekommende tekstproblemer i Euripides' stykker, og at jeg har kunnet demonstrere nogle af de måder, man kan tilgå disse tekstproblemer på. Selvom fortrinlige og ihærdige filologer gennem de seneste århundreder har gjort et mesterligt arbejde med at forbedre håndskrifternes mangelfulde overlevering, er der stadig adskillige steder i Euripides' stykker, hvor vi med fordel kan overveje håndskrifternes læsemåder, tidligere fremsatte konjektureer og gyldigheden af enkelte ord og hele vers. Dette er en af de mange glæder ved at læse Euripides' fortryllende poesi.

6. Bibliografi

- Allen, T.W. & Halliday, W.R. & Sikes, E.E. 1936² [1904]. *The Homeric Hymns*, Oxford.
- Barrett, W.S. 1964. *Euripides. Hippolytus. Edited with Introduction and Commentary*, Oxford.
- Conte, G.B. 2013. *Ope ingenii*, Berlin.
- DAG = F. Montanari. 2015. *The Brill Dictionary of Ancient Greek*. Leiden & Boston, MA.
- Dalmeyda, G. 1908. *Euripide. Les Bacchantes. Texte Grec*, Paris.
- Diggle, J. 1994a. *Euripidis Fabulae. Tomus III*, Oxford.
- _____ 1994b. *Euripidea: Collected Essays*, Oxford.
- _____ 2012. "Two notes on Eur. *Bacchae* (64 and 370)", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 180: 42.
- Dodds, E.R. 1960² [1943]. *Euripides. Bacchae. Edited with Introduction and Commentary*, Oxford.

- Finglass, P.J. & Collard, C. & Richardson, N.J. (eds.) 2007. *Hesperos. Studies in ancient Greek poetry presented to M.L. West on his seventieth birthday*, Oxford.
- Fowler, R.L. "Euripides *Bacchae* 135-42", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 158: 43-48.
- Fries, A. 2014. *Pseudo-Euripides "Rhesus". Edited with Introduction and Commentary*, Berlin.
- Grégoire, H. 1961. *Euripide. Tome VI²*, Paris.
- Humbert, J. 1976. *Homère Hymnes*, Paris.
- Jördens, A. [et al.] (eds.) 2008. *Quaerite faciem eius semper. Studien zu den geistsgeschichtlichen Beziehungen zwischen Antike und Christentum: Dankesgabe für Albrecht Dihle zum 85. Geburtstag aus dem Heidelberger Kirchenväterkolloquium*, Hamburg.
- Kopff, E.C. 1982. *Euripides. Bacchae*, Leipzig.
- Kostyleva, T.V. 2015. "The first verse of Euripides' *Electra* and G. Murray's translation", *Philologia Classica* 10: 67-79.
- Kovacs, D. 1998. *Euripides: Suppliant Women, Electra, Heracles*, Cambridge, MA; London.
- _____ 1999. *Euripides: Trojan Women, Iphigenia Among the Taurians, Ion*, Cambridge, MA; London.
- _____ 2001² [1994]. *Euripides: Cyclops, Alcestis, Medea*, Cambridge, MA; London.
- _____ 2002a. *Euripides: Bacchae, Iphigenia at Aulis, Rhesus*, Cambridge, MA; London.
- _____ 2002b. *Euripides: Helen, Phoenician Women, Orestes*, Cambridge, MA; London.
- _____ 2003. *Euripidea Tertia*, Leiden.
- _____ 2005² [1995]. *Euripides: Children of Heracles, Hippolytus, Andromache, Hecuba*, Cambridge, MA; London.
- _____ 2015. "The first line of Euripides' *Alexandros* (fr. 41a K.)", *Eikasmos* 26: 111-15.

- LSJ = Liddel, H.G. & Scott, R. & Jones, H.S. 1968⁹ [1843]. *A Greek-English Lexicon*, Oxford.
- Maribo, K. 2017. "Tekstproblemer i Vergils *Aeneide*", *Aigis* 17.1: 1-30.
- Merkelbach, R. 1967. "Interpolierte Eigennamen", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 1: 100-102.
- Mioni, E. 1973. *Introduzione alla Paleografia Greca*, Padova.
- Most, G.W. 2008. "On the authorship of the *Christus Patiens*" i Jördens [*et al.*]: 229-40.
- Murray, G. 1913² [1909]. *Euripidis Fabulae. Tomus III*, Oxford.
- Nisbet, R.G.M. 1991. "How Textual Conjectures Are Made", *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici* 26: 65-91.
- Nünlist, R. 2009. *The Ancient Critic at Work. Terms and Concepts of Literary Criticism in Greek Scholia*, Cambridge.
- Page, D.L. 1934. *Actors' Interpolations in Greek Tragedy*, Oxford.
- Reynolds, L.D. & Wilson, N.G. 2013⁴ [1968]. *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek & Latin Literature*, Oxford.
- Roux, J. 1970. *Euripide. Les Bacchantes*, vols. I-II, Paris.
- Sampson, C.M. 2014. "Euripides, *Orestes* 1246", *Classical Quarterly* 64.1: 403-4.
- Schwabl, H. 2015. "Textprobleme im Hippolytos des Euripides", *Wiener Studien* 128: 27-36.
- Scullion, S. 2007. "Problems in the prologue and parodos of *Bacchae*", i Finglass & Collard & Richardson (2007) 135-41.
- Seaford, R. 1996. *Euripides: Bacchae*, Warminster.
- Tarrant, R. 2016. *Texts, Editors, and Readers*, Cambridge.
- Tovar, A. 1960. *Eurípides. Tragedias. Les Bacantes, Hécuba*, Barcelona.
- Turyn, A. 1957. *The Byzantine manuscript tradition of the tragedies of Euripides*, Urbana.

- Weaver, B. 2009. "P.Jen. inv. 266 and Metrical/Textual Problems at Eur. *Bacchae* 64-69", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 171: 5-8.
- Wecklein, N. 1903² [1879]. *Ausgewählte Tragödien des Euripides. Drittes Bändchen: Bakchen*, Leipzig.
- West, M.L. 1973. *Textual Criticism and Editorial Technique*, Stuttgart.
- _____ 2003. *Homeric Hymns, Homeric Apocrypha, Lives of Homer*, Cambridge, MA & London.
- Wilamowitz-Moellendorf, U.v. 1879. "Parerga 1-27", *Hermes* 14: 161-86.
- Willink, C.W. 2004. "Euripides, *Hecuba* 905-22, *Ion* 763-803, *Bacchae* 402-33. Text and Metre", *Mnemosyne* 57: 45-79.
- Wilson, N.G. 1996² [1983]. *Scholars of Byzantium*, London.